

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MATN USTIDA ISHLASHNING MAQSADI VA AMALIY AHAMIYATI

Haydarqulova Mahliyo Zafarovna

Zarmed Universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Anotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga matn tushunchasi va matn ustida ishlash, uning maqsadi, vazifalari, amaliy ahamiyati yoritilgan. Boshlang'ich sinf darsliklarida uchraydigan matnlar, ularning asosiy turlari, xususiyatlari haqida va ularni o'quvchilarga o'rgatishda qo'llaniladigan ish turlari va asosiy metodlar haqida so'z boradi.

Keywords: *matn, axborot, tanqidiy fiklash, matn va nutq, badiiy matn, matn turlari, boshlang'ich sinf darsliklari, PISA tadqiqotlari, kompetensiya, badiiy asar,*

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil shaxs qilib tarbiyalash va katta hayotga tayyorlashda matnlar bilan ishlash va ongli o'qishga o'rgatish juda muhim hisoblanadi. Chunki inson har qanday ma'lumot, axborot, bilim va yangiliklarni matnlarni o'qish orqali qabul qiladi, ongida qayta ishlab, o'z xulosalariga asoslanib hayotida qo'llaydi. To'g'ri hozirgi zamonaviy hayotimizda axborotlarni turli yo'llar bilan topishimiz mumkin, masalan, veb sayt, televidiniya, ijtimoiy tarmoqlar yordamida, lekin bu vositalarda ham barcha ma'lumotlar yozma yoki og'zaki matn ko'rinishida bo'ladi. Tilning axborot-kommunikatsion vazifasi asosan matn ko'rinishida amalga oshirilgan ekan, o'quvchilarda kichik maktab yoshidan matn ustida ishlash ko'nikmalarini shakllantirish juda muhim masaladir.

Matnning til tizimidagi o'rnini haqida tilshunoslikda turli xil qarashlar mavjud. Masalan, matnni nutqiy birlik sifatida talqin qiluvchi olimlar uning belgilar tabiati nimalardan iborat, matnni nutqiy jarayon deb atash lozimmi yoki matnni nutqiy jarayonning natijasi sifatida talqin etish kerakmi, matnni og'zaki nutq bilan yoki yozma nutq bilan bog'lab o'rganish to'g'ri bo'ladimi, degan savollarni kun tartibiga qo'yimoqdalar. Matnning nutq kategoriyasi ekanligi masalasi psixolingvistikada “nutqiy jarayon” yoki “nutqiy faoliyat natijasi” sifatida izohlanadi.

Matn tuzilishiga ko'ra og'zaki va yozma shakllarda bo'lishi mumkin. Rus tilshunosi I.R. Galperinnin talqiniga ko'ra, matn har tomonlama mukammal holatlarga keltirilgan yozma nutq mahsulidir.

Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlashdan **maqsad** - har xil turdagi matnlar bilan ishlash, dialogik va monolog nutqni o'zlashtirish, “va/yoki”, “agar ... keyin” kabi oddiy mantiqiy iboralardan foydalanish, boshlang'ich muloqot qobiliyatlarini o'zlashtirish, turli manbalardan ma'lumotlarni qidirish, o'zgartirish va saqlash kabi kompetensiyalarni shakllantirishdir. Axborot kompetensiyasini shakllantirishning

muhim yo‘nalishi sifatida matn bilan ishlash ko‘nikmalari asosiy ko‘nikmalardan biridir. Boshlang‘ich maktabda matnlar bilan asosiy ish o‘qish darslarida amalga oshiriladi. Boshlang‘ich sinflarda adabiy o‘qishni o‘rgatishning ustuvor maqsadi - boshlang‘ich sinf o‘quvchisining o‘qish qobiliyatini rivojlantirish, o‘zini ijodiy faoliyatga qodir, barkamol kitobxon sifatida bilishdir. O‘qish malakasi o‘qish texnikasi, o‘qilgan va tinglangan asarni tushunish usullari, kitoblarni bilish va ularni mustaqil tanlash qobiliyati, dunyoni va o‘zini o‘zi anglash vositasi sifatida kitobga ma‘naviy ehtiyojni shakllantirish bilan belgilanadigan bilim. Badiiy o‘qish darslarida matnlar bilan ishlashda nafaqat o‘qish texnikasi va o‘qishni tushunish, balki quyidagi ko‘rsatkichlarni ishlab chiqishga ham katta e‘tibor beramiz, bu ko‘rsatkichlar o‘quvchilarning o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarini ta‘lim va ta‘lim jarayonida qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirishga qaratilgan. hayotiy vaziyatlar:

1. Axborotni topish.
2. Matnni talqin qilish.
3. Matn mazmuni yoki uning shakli haqida fikr yuritish va ularni baholash.

Bizning fikrimizcha, bu ko‘rsatkichlar matn bilan ishlash qobiliyatini tashkil qiladi. Bugungi kunda jahon ta‘lim tizimiga nazar soladigan bo‘lsak, xalqaro baholash dasturlari bo‘lmish PIRLS va PISA tadqiqotlarida ham o‘quvchilarning matn bilan ishlash qobiliyatlariga alohida e‘tibor beriladi. PISA tadqiqoti yordamida ushbu ko‘rsatkichlarni quyidagicha tushunish mumkin:

- matnni o‘qish, uning asosiy elementlarini aniqlash, zarur ma‘lumotlarni qidirish, ba‘zan matnda bilvosita shaklda ifodalangan asosiy va ikkinchi darajali tarkibni ajratib ko‘rsatish;
- testda mavjud bo‘lgan boshqa xarakterdagi ma‘lumotlarni topish va solishtirish, undagi dalillar va xulosalarni aniqlash, muallifning niyati yoki matnning asosiy g‘oyasi to‘g‘risida xulosa chiqarish;
- matnda topilgan ma‘lumotlarni boshqa manbalardan olingan bilimlar bilan bog‘lash, matnda aytilgan gaplarni dunyo haqidagi fikrlari asosida baholash, o‘z fikrini himoya qilish uchun asoslar topish.

Bulardan ko‘rinib turibdiki o‘quvchining matn bilan ishlash ko‘nikmasi boshlang‘ich sinflardanoq shakllantirilishi va rivojlantirilishi kerak. Shundagina biz ta‘lim va tarbiya berayotgan yosh avlod dunyo talablariga javob beradigan, zukko, bilimli, mantiqan fikrlovchi avlod bo‘lib shakllanadi.

Matn ustida ishlash quyidagi tahliliy ko‘nikmalarni shakllantirishni nazarda tutadi:

- ❖ badiiy asar tilining ko‘rgazmali va ifodali vositalarini, ilmiy-ommabop matnni (terminologiyadan foydalanmasdan) idrok etish;
- ❖ muallif tomonidan taqdim etilgan hayot rasmlarini qayta yaratish;

- ❖ badiiy, tarbiyaviy sohalarda sabab-natija munosabatlarini oʻrnatish va ilmiy-ommabop matnlar, muallifning asardagi pozitsiyasini tushunish, matnning asosiy gʻoyasini taʼkidlash.

Avvalo shuni tushunamizki, boshlangʻich sinf oʻquvchilariga adabiyot nazariyasi umuman kerak emas, balki ular oʻqishni va shunchaki oʻqishni emas, balki fikrlash va matn ustida ishlash qobiliyatini oʻrganishlari zarur. Shunday qilib, sinflar boʻyicha quyidagi ish maqsadlarini (7 yoshdan 10 yoshgacha) olish mumkin:

1-sinf - bolalarni oʻqilgan matnni, uning maʼnosini oʻqish va tushunishga oʻrgatish (oʻqituvchining yordami bilan).

2-sinf - bolalarni matn bilan ishlashga oʻrgatish:

- oʻqing va oʻqiganingizni tushuning;
- oʻqiganingizni qayta aytib bering;
- oʻqilgan matn (ish)ning qismlarga boʻlinishi va rejasini tuzish;
- asosiy soʻzlarni (iboralarni) ajratib koʻrsatish;
- qahramonlarni aniqlash va ular va ularning harakatlarini tavsiflash.

3-4-sinflar - maʼlumotni topish, matnlarni sharhlash va ularning mazmuni haqida fikr yuritish, oʻqiganlaringizni baholashni oʻrganish:

- asosiy gʻoyani mustaqil ravishda ajratib koʻrsatish (butun matn yoki uning boʻlagi sifatida);
- matndan berilgan savollar boʻyicha toʻgʻridan-toʻgʻri yoki boshqa shaklda maʼlumot topish;
- asosiy ikkilamchi maʼlumotlarni ajratib koʻrsatish;
- qahramonlarning turli hayotiy pozitsiyalarini va ularning oʻz eʼtiqodlari (bilimlari) bilan mos kelishini aniqlash;
- sarlavha, rasm, parcha boʻyicha mazmunni bashorat qilish;
- matn asosida mustaqil ravishda savollar tuzish;
- turli janrdagi, turli uslubdagi, mazmuni oʻxshash matnlarni qiyoslash.

Matnlar bilan ishlashni oʻrganish uchun, bizning fikrimizcha, baʼzi shartlarga rioya qilish kerak:

1. Axborot topish qobiliyatini rivojlantirish uchun oʻquvchilarning yoshiga mos keladigan ilmiy-maʼrifiy xarakterdagi matnlardan (bolalar ensiklopediyalaridan, tabiat tarixi mazmunidan), hayotiy voqealardan, ommaviy axborot vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

2. Bolalar olingan maʼlumotlarni sharhlashni oʻrganishlari uchun turli xil uslubdagi, lekin mazmuni oʻxshash matnlarni tanlash kerak.

3. Yoʻl davomida oʻquvchilar nutqini rivojlantirish (qayta hikoya qilish, oʻz bayonotlarini yaratish, nutqning lugʻat boyligi, uning hissiyligi, toʻgʻriligi, aniqligi va ifodaliligi) ustida ish olib borilishi kerak.

4. Bu sohada (matnlar bilan) ishlashda o‘quvchilarning motivatsiyasi va ularning o‘quvchi bo‘lish qobiliyatini hisobga olish kerak.

Avvalo, matn kishilar o‘rtasidagi aloqa-kommunikatsiya vositasidir. Shunday ekan, matnni faqat yozma shakl bilan chegaralash shakllanib ulgurgan mavjud matn nazariyasi qoidalariga zid bo‘lishi turgan gap. Axir, kishilar o‘rtasidagi har qanday kommunikatsiya faqat va faqat yozma shaklda amalga oshishini tasavvur etib bo‘lmaydi. Sintaksisning asosiy birligi gap ekanligi hamisha e’tirof etilgan, matn yoki uning birliklari gapdan yirik, oliy sintaktik-kommunikativ birliklar hisoblanishi lozimligi bugungi matn lingvistikasining asosiy qoidalaridan biriga aylanib ulgurdi. Shunday ekan, faqat yozuvda aks etgan gapnigina gap deb, og‘zaki nutqdagi gapni gap bo‘lolmaydi deyish to‘g‘ri bo‘lmasligini isbotlab o‘tirishning hojati yo‘q, albatta. Agar faqat yozuvda ifodalangan yaxlit nutqnigina matn deyiladigan bo‘lsa, mantiq gapni ham faqat yozuvdagisiginigina tan olish kerakligini taqozo etadi. Ammo buning mumkin emasligi tabiiy. To‘g‘ri, og‘zaki nutqning so‘zlangan paytidagina mavjud ekanligini, yozma nutqning esa zamon nuqtai nazaridan chegaralanmaganligini hech kim inkor etmaydi, ammo bu og‘zaki nutqni eslash, xotirada saqlash, umuman, uni yoki uning muayyan parchalarini tiklash ilojsiz degani emas. Yaxlit og‘zaki nutq faqat yozma shaklga olingandagina matn yuzaga keladi tarzidagi hukm daryoda oqib turgan suv suv emas, balki bu “modda” faqat shishaga solingandagina suv paydo bo‘ladi degandek bir gapdir.

Matn maqsad-mohiyatida tilning ikki muhim vazifalaridan biri: kommunikativ vazifa yoki estetik vazifaning qay biri yetakchilik qilishiga ko‘ra matnning ikki oppozitiv tipi farqlanadi, ya’ni,

- badiiy matn
- nobadiiy matn.

Asosiy maqsad-mohiyatida estetik vazifa yetakchilik qilgan matnni **badiiy matn** deyishimiz mumkin.

Badiiy matnning yaratilishi asosini badiiy uslub unsurlari tashkil etadi. Badiiy uslub o‘zbek tili vazifaviy uslublari orasida o‘ziga xos mavqega ega bo‘lib, ayni paytda o‘zining alohida me’yorlariga ham ega. Til materialini qamrab olish imkoniyatining kengligi, umumxalq tilida mavjud bo‘lgan barcha lingvistik birliklarning, boshqa vazifaviy uslublarga xos bo‘lgan elementlarning ham ishlatilaverilishi va ularning muhim bir vazifaga badiiy-estetik vazifani bajarishga xizmat qilishi badiiy uslubning asosiy xususiyati sanaladi. Shuningdek, badiiy uslubda, xususan, poetik nutqda hozirgi adabiy orfografik me’yor talablariga muvofiq kelmaydigan qator so‘zlar ham ishlatilaveradi. Bu uslubda metafora, metonimiya, sinekdoxa, mubolag‘a singari badiiy vositalardan keng foydalaniladi.

Matnni nutq birligi deb tushunish xato emas, chunki matnni kommunikativ birlik deganda, biz muloqot birligini tushunamiz, muloqot esa, o‘z navbatida, nutq jarayonida shakllanadi.

Matnning axborot manbai ekanligini tushunish uchun, matn o‘z ichida ma’lumot, fikr yoki bilimlarni o‘rtoqlashadigan va ularni o‘quvchi yoki tinglovchiga etkazadigan vosita sifatida ko‘riladi. Kommunikativ manba sifatida matn, kommunikatsiya jarayonida axborotni uzatish va qabul qilishning asosiy vositalaridan biri bo‘lib, u o‘zida ma’lumotni tizimli va to‘g‘ri etkazish, shuningdek, insonlar o‘rtasidagi aloqani tashkil etish vazifasini bajaradi.

Ta’lim va tarbiya berishda matnning ahamiyati juda katta. Matnlar ta’lim jarayonida o‘qitish va o‘rganishda asosiy vosita bo‘lib, ular nafaqat bilimlarni etkazishda, balki axloqiy, estetik va madaniy qadriyatlarni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Matnlar o‘quvchilarga kerakli bilimlarni samarali yetkazish uchun eng qulay vositalardan biridir. Matn insonning axloqiy va estetik qarashlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Adabiyot asarlari, masalan, o‘quvchilarni yaxshi va yomonni, to‘g‘ri va noto‘g‘rini ajratish, baxt va adolat tushunchalarini o‘rganish imkonini beradi. Matnlar orqali o‘quvchilar so‘zlashuv va yozish malakalarini ham rivojlantiradilar. O‘qish jarayonida yangi so‘zlar, iboralar va grammatik qoidalar bilan tanishib, o‘quvchilar o‘z nutqini va yozuvini takomillashtiradilar. Adabiyot va boshqa matnlar orqali o‘quvchilar o‘z tarixini, madaniyatini va qadriyatlarini o‘rganib, avlodlar orasida ularni davom ettirishi mumkin. Matnlarning badiiy qirralari o‘quvchilarni estetik zavqlanishga, adabiy asarlarga qiziqish bildirishga undaydi. Bu, o‘z navbatida, o‘quvchilarda badiiy tasavvur, ijodkorlik va estetik qarashlarni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. K.Qosimova, S.Matchonov, X.G‘ulomova, Sh.Yo‘ldosheva, Sh.Sariyev. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi (Boshlang‘ich ta’lim fakulteti talabalari uchun darslik). – Toshkent: Bayoz, 2022.- 304 bet.
2. Matchonov S. va boshq. «Boshlang‘ich sinflarda ona tili va uni o‘qitish metodikasi» (Boshlang‘ich ta’lim talabalari uchun darslik). - T.: Ishonchli hamkor, 2021-y.
3. Sh. Sariyev. Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o‘stirish metodikasi (Monografiya). – Toshkent: «Ilm ziyo zakovat», 2022. – 120 b.
4. Galperin I.R. Tekst kak ob’ekt lingvisticheskogo issledovaniya. – M.: Nauka, 2001. – 140 s.